

О‘ЗBEK XALQ DOSTONLARI KLASSIFIKATSIYASI

Azimov Abdulla Aliyarovich

Termiz Davlat Universiteti

tarix fakulteti mamlakatlar va mintaqalararo

ta’lim yo’nalishi talabasi

Qurbonov Dilshodbek Norxidir o‘g‘li

Termiz Davlat Universiteti

Madaniyat va san’at muassasalarini

tashkil etish hamda boshqarish ta’lim yo’nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek xalqi milliy urf-odatlarini, ananalarini o‘zida jo etgan milliy dostonlar va ularning klassifikatsiyasi, xalqimiz madaniyati va o‘tmishini o‘rganishdagi ro‘li va ahamiyati haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: folklor, doston, sarguzasht, baxsha, jirov, jarchi, ma’rifatchi, alpomish, go‘ro‘g‘li, yodgor.

Doston o‘zbek folklorining keng tarqalgan va yirik janrlaridan biridir. Uning yaratilishi xalqimizning ma’naviy-maishiy qiyofasi, ijtimoiy-siyosiy kurashlari, axloqiy-estetik qarashlari, adolat va haqqoniyat, ozodlik va tenglik, Qahramonlik va vatanparvarlik haqidagi g‘oyalari bilan chambarchas bog‘liqdir. Asrlar davomida xalqning turmush tarzi, orzu umidlari dostonlar mavzuini, syujet va kompozitsiyasi mohiyatini belgilab bordi. O‘zbek dostonlarining ulug‘vor poetik umumlashmalari, yuksak badiiy timsollari ularni dunyo folklorining tengsiz namunalari- rus bilinalari, ukrain dumalari, qozoq botirlar jiri, qirg‘iz «Manas»i, qoraqalpoq «Qirq qizi», hind «Maxabharata» qissasi, G‘arb va Sharqning ulkan eposlari qatoriga qo‘ydi

«Doston» so‘zi qissa, hikoya, sarguzasht, shonu shuhrat, ta’rif va maqto‘v ma’nolarida ishlatiladi. Adabiy termin sifatida bu nom xalq og‘zaki ijodi va yozma adabiyotidagi yirik hajmli epik asarlarni anglatadi. Biroq ular hayotni tasvirlash vositalari va usullari jihatidan bir-biridan jiddiy farq qiladi.

O‘zbek xalq dostonlari juda o‘zoq tarixiy taraqqiyot bosqichini bosib o‘tgan. Uning qadimgi namunalari saqlanmagan. Ko‘p asrlar davomida og‘izdan og‘izga o‘tib xalq baxshilari orqali bizgacha yetib kelgan.

Xalq og‘zaki ijodining yuksak san’at turi doston va dostonchilikning paydo bo‘lishi taraqqiyoti baxshilar nomi bilan bog‘liqdir. Atoqli olim Hodi Zarifovning yozishicha baxshi mo‘g‘ilcha va buriyatcha “baxsha” so‘zlaridan olingan bo‘lib, “ustod, ma’rifatchi” degan ma’nolarini beradi. O‘zbeklarda baxshi keng ma’noda xalq dostonchisi dostonlarni kuylovchi, yodda saqlovchi va nasldan-naslga o‘tkazuvchi san’atkordir. Xalq orasida baxshi so‘zi ikki ma’noda qo‘llangan. Ba’zi joylarda doston

kuylovchi, ayrim joylarda afsungarlik, folbinlik, shamanlik qiluvchi shaxsga nisbatan ishlatilgan. Uzoq o'tmishda bu ikki vazifani bir shaxs bajargan. Ko'pchilik yerlarda esa ikkinchi vazifani bajaruvchi shaxs qushnoch, duoxon, kinnachi, kasal boquvchi kabi turli tuman so'zlar bilan ifodalangan. Masalan, baxshi- turkmanlarda doston kuylovchi shaxs, qozoq va qirg'izlarda afsungar, folbinlarga nisbatan baxshi termini ishlatilgan. O'zbekistonda esa, baxshi asosan bir ma'noda xalq dostonchisi, professional san'atkorga nisbatan keng qo'llaniladiki, u o'zbek folklorshunosligida asosiy termin sifatida mustahkam o'zlashib ketgan. Mo'g'illar bosqini davrida budda dinidagi qalandarlarni, mug'illarda jarrohlarni, turli hujjat va xatlarni uyg'ur yozuvda ko'chiruvchi turkiy xalqlardan bo'lgan kotiblarni, Chig'atoy ulusi, Oltin O'rda, Qozon, Qrim xonligidagi kotiblarni, Boburiylar davlatigi harbiy qismlarning hisob kitob ishlarini olib boruvchi va ularga maosh to'lovchi yirik amaldorlarni, Buxoro xonligida davlat binolarni qurishda mablag' hisobini olib boruvchi kishilarni, turkmanlarda urug' oqsoqollarni ham *baxshi* deb atashgan.

O'zbekistonning ayrim yerlarida xalq dostonchisini baxshi so'zidan boshqa yana turlicha nomlarda yuritiladi. Masalan, Surxondaryo, Qashqadaryoda *yuzboshi*, Janubiy Tojikiston o'zbeklar orasida *soqi*, Surxondaryo va Janubiy Tojikistonning ayrim joylarida *sozanda*, Farg'ona vodiysida *sannovchi*, ayrim tumanlarda *jirov*, *jarchi*, *oqin*, *oxun* va hokazo nomlar bilan yuri tiladi.. O'zbeklarlarda xalq dostonchisini shoir deb atash ham keng tarqalgan. Shoir arabcha so'z bo'lib, poetik asarlar ijodkori bo'lgan yozma va og'zaki adabiyot vakillariga nisbatan qo'llaniladi. O'zlarining yangi doston variantlarini hatto, yangi dostonlarni ham yarata oladigan baxshilar shoir deb ham ataladi. Masalan, Fozil shoir, Po'lkan shoir, Islom shoir va boshqalar.

Baxshilar xalq dostonlarini biror sozda, ko'p yerlarda dumbira, ayrim joylarda qo'biz yoki dutorda kuylaydilar. Xorazm baxshilari esa, dostonlarni asosan dutorda ijro etadilar, ularga g'ijjak va balomonda sozandalar jo'r bo'ladi. XX asrning 30-yillaridan Xorazm baxshilari esa dostonlarni tor va rubobda kuylay boshladilar. Shu munosabat bilan ayrim baxshilar ansamblida skripkadan foydalanishgan, ansamblga doirachi, hatto o'yinchi olib qirish hollari bo'ldi. Xorazmdagi Bola baxshi ansambli bunga misol bo'la oladi.

Xorazmda epik asarlarni, ulardan olingan parchalar va ayrim termalarni kuylovchi ijodkorlarning yana bir turini *xalfalar* deb yuritadilar. Xalfachilik asosan ayollar orasida keng tarqalgan. Xalfachilik san'ati asosan ikki xil:

- ansamblli xalfalar;
- yolg'iz xalfalar.

Ansamblli xalfalar uch kishidan iborat- ustoz xalfa(garmon chaladi va qo'shiq aytadi), doirachi (ashulaga jo'r bo'ladi, gohida raqsga tushadi.), va o'yinchilar (qayroq bilan raqsga tushadi, yalla va lapar aytadi, ba'zan doira chaladi) Bibi shoira, Ojiza, Onajon Safarova, Nazira Sobirova kabilar shunday xalfalardir.

Yolg'iz xalfalar doston va qo'shiqlarni sozsiz ijro etadilar Ular dostonlarni yoddan yoki qo'lyozma va kitobdan yoqimli ohangda o'qish, «Yor-yor», «Kelin salom», «Muborak» kabi to'y qo'shiqlarini ijro etish bilan shuhrat qozongan. Xorazm halfalari ko'proq «Oshiq G'arib va Shohsanam», «Oshiq Oydin», «Qissai Zebo», «Bozirgon» kabi dostonlarni va Maxtumquli she'rlarini, turli marosim qo'shiqlarini va o'zlari yaratgan qo'shiqlarni ijro etadilar. Xalfachilik jozibali va navqiron ayollar san'ati sifatida Xorazm vohasida shu kunlarda keng davom etmoqda.

O'zbek dostonchiligida an'anaviy doston kuylash tartibi bor. Odatda dostonchilik kech kuzdan erta bahorgacha kechqurunlari uyushtiriladi. Baxshi taqlif qilingan mehmonxonaga barcha eshituvchilar shu yerda qo'r tashlab o'tirishgan. Baxshi uying eng to'rida o'tirgan. Doston kuylash kichik bir ziyofatdan keyin boshlangan. Baxshi avval bir necha terma kuylagan, Xorazm baxshilari esa terma sifatida dostonlardan parchalar yoki Maxtumquli g'azallaridan, pand-nasihat mazmunidagi qo'shiqlar ijro qilganlar. Xorazmdan boshqa hududlarda «Nima aytay?» termasi bilan eshituvchilarga murojaat qilingan. Dostonlar bir necha kunlab kuylangan.

Baxshi doston kuylash davomida dostondagi har bir tasvirga mos so'z va kuy topib avjga chiqib borgan, o'zlarining ta'biri bilan aytganda, «qaynaydi». O'rni-o'rni bilan eshituvchilarga murojaat qilib ularni diqqatini o'ziga jalb etgan. Dostonni avj nuqtalariga yetganda baxshining gavda harakatlari, boshini sarak-sarak qilishi, do'mbiraning bir muvozanatda borib kelishi, kuy va so'zga qo'shib yaxlit ritmik holatni yuzaga keltiradi.

O'tmishda har bir hududning o'z baxshilari va ularning o'zlariga xos dostonchilik maktablari bo'lgan. Masalan: Chingizxon huzurida Ulug' jirchi, To'xtamish saroyida Kamolzoda, Jahon Mirza va Xiva xoni Muhammad Rahimxon II huzurida Riza baxshi, Buxoro amiri Nasrulla saroyida Ernazar baxshilar xizmat qilganligi ma'lum. Saroy baxshilari xon va beklarni maqtovchi asarlar yaratganlar. Hozirgi kunda o'zbek folklorshunosligida Bulung'ur, Qo'rg'on, Shahrisabz, Qamay, Sherobod, Janubiy Tojikiston, Xorazm kabi poetik dostonchilik maktablari-baxshichilik san'atining ajoyib markazlari aniqlangan.

Bulung'ur dostonchilik maktabi qahramonlik dostonlarini ijro etish bilan mashhur Bu maktabning so'nggi iste'dodli vakili Fozil Yuldosh o'g'li (1872-1955) hisoblanadi. Undan «Alpomish», «Yodgor», «Yusuf bilan Ahmad», «Zulfizar», «Malikai ayyor», «Nurali», «Murodxon», «Shirin bilan Shakar» kabi ajoyib dostonlar yozib olingan. Uning Yo'ldosh, Qo'ldosh, Suyar shoir nomi bilan mashhur bo'lgan ukalari ham doston kuylaganlar. Bulung'ur maktabini eng ulug' baxshilaridan biri XVIII-asrning 2-yarmida yashagan Muhammad shoir bo'lib, u Yuldosh bulbulga ustozlik qilgan. Bu maktab Chini shoir, Rahim bulbul, Jura, Fozil shoir, Yorlaqab kabi o'nlab dostonchilarni birlashtiradi.

Dostonchilik san'atining yana bir maktabi Qo'rg'on dostonchilik maktabidir. Bu maktabga Mang'ishtovdan Nurotaga qadar cho'zilgan silsila tog'larning, ayniqsa Oqtovning shimoliy va janubiy etaqlarida yashagan va shu yerlarda yetishgan xalq shoirlari mansubdir. Ularning eng iste'dodli vakillaridan biri Ergash Jumanbulbul o'g'li (1868-1937) va Po'lkani shoir (1874-1941) hisoblanadi. Ularning «Alpomish», «Yakka Ahmad», «Oysuluv», «Kuntug'mish», «Go'ro'g'lining tug'ilishi», «Yunus pari», «Misqol pari», «Avazxon», «Hasanxon», kabi dostonlari yozib olingan. Bu dostonchilik maktabiga Ergash Jumanbulbul o'g'lining ota-bobolari asos solganligi taxmin qilinadi. Bu maktab Yodgor, Lafas, Mulla Tosh, Sulton kampir, Tilla kampir, Jolmon baxshi kabi o'nlab dostonchilarni birlashtiradi.

XIX asrda mavjud bo'lgan yana bir epik markaz Shahrisabz dostonchilik markazidir. Bu maktabning so'nggi vakili Abdulla Nurali o'g'li (1874-1957)dir. U kuylagan dostonlar sho'x, quvnoq, ko'tarinki ruhda aytilishi, kuylarning yoqimliliigi bilan ajralib turadi.

Atoqli xalq shoiri Islom Nazar o'g'li (1874-1953) bir tomondan Shahrisabz, ikkinchi tomondan Qo'rg'on dostonchilik maktabi bilan bog'liq bo'lgan. Uning ijro usuli va undan yozib olingan «Orzugul», «Sohibqiron», «Erali va Sherali», «Kuntug'mish» kabi dostonlarga nazar tashlar ekanmiz, ularda har ikki maktabga xos xususiyatlarni ko'ramiz.

O'zbekistonning janubida yashovchi ko'pgina baxshilar Sherobod dostonchilik maktabi bilan bog'liqdir. XIX asrning 2- yarmi va XX asr boshlarida yashagan bu maktabning mashhur vakili Shernazar Beknazar o'g'li va uning shogirdlari-Mardonaqul Avliyoqul o'g'li, Normurod baxshi, Nurali Boymat o'g'li, Bo'riboy Ahmad o'g'li kabi baxshi shoirlar shu maktab vakillaridir. Surxondaryo, Qashqadaryo va Janubiy Tojikiston baxshilari o'zaro doimo aloqada bo'lganligiga uchun ularning ko'pgina dostonlari Sherobod dostonchilik maktabi bilan bog'langan. Ularning repertuarida «Oltin qovoq», «Ollonazar Olchinbek» va boshqa dostonlar uchraydi. Janubiy Tojikistonda yashovchi o'zbek-laqay baxshilarining dostonlari badiiy tasvir vositalari jihatidan o'ziga xos xususiyatga ega. Ularning repertuarlarini bir qismini «Go'ro'g'li» dostoni tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Tursunov S. Surxondaryo etnografiyasi. –Toshkent: Tafakkur, 2020. – 208 b.
2. Sayfullayev B., Yo'losheva S., Eshonqulov J., Ashirov A., Toshmatov O'. Nomoddiy madaniy meros – folklor ijro san'ati an'analari. O'quv qo'llanma. - T.: Navro'z, 2017. 216 b.
3. O'zbek milliy folklor san'ati va etnomadaniy qadriyatlar. O'quv qo'llanma. - T.: Navro'z, 2014.
4. O'zbekiston nomoddiy madaniy merosi. YUNESKO ishlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy komissiyasi, 2017. 255 b.